

Status and Effects of the Condition of Non-Liability in Commercial Insurance in the Iranian Legal System

Majid Falahati Nezhad¹

وضعیت و آثار شرط عدم مسئولیت در بیمه‌های بازرگانی در نظام حقوقی ایران

مجید فلاحتی نژاد^۱

¹ - Master of Insurance Management, Islamic Azad University, Firoozkooh Branch
falahatinezhad49@gmail.com

¹ - کارشناس ارشد مدیریت بیمه، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد فیروزکوه
falahatinezhad49@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1962-1945

Abstract

The condition of non-liability in insurance has received less attention from researchers and existing laws. The ambiguity and the reference of the status of these terms among the private terms of the insurance policy, given the annexation of the insurance contract and the superior trading power of insurance companies are the matter of criticism, which are often lead to detriment of insurers and policyholders. Leads to. Although using some legal principles, the condition of non-liability for the main obligation of the insurer can be declared invalid, but this ambiguity continues regarding the sub-obligations of the insurer. Also, in cases where the condition of non-liability is partial, even though this condition is related to the main obligation, considering that such a condition does not destroy the general effect of the insurance contract, it cannot be considered void or void of the insurance contract. But in general, referring the non-liability condition status to private terms has caused the opportunity to be abused. For this reason, a review of existing laws and regulations seems necessary from this perspective.

Keywords: Condition, Irresponsibility, Insurer, Insurer, Invalidity.

چکیده

شرط عدم مسئولیت در بیمه کمتر مورد توجه پژوهشگران و قوانین موجود قرار گرفته است. مبهم بودن وضعیت این شروط و ارجاع وضعیت این شروط به شرایط خصوصی بیمه نامه، با توجه به الحاقی بودن عقد بیمه و قدرت معاملاتی برتر شرکت‌های بیمه‌گر امری قابل انتقاد بوده که غالباً نیز به ضرر بیمه‌گذاران و ذینفع بیمه‌نامه‌ها منتهی می‌شود. هر چند با استفاده از برخی از مبانی حقوقی می‌توان شرط عدم مسئولیت نسبت به تعهد اصلی بیمه‌گر را باطل اعلام نمود، اما این ابهام در مورد تعهدات فرعی بیمه‌گر کامکان دارد. همچنین در مواردی که شرط عدم مسئولیت جزئی بوده، هر چند چنین شرطی ناظر بر تعهد اصلی نیز باشد، با توجه به این که چنین شرطی اثر کلی عقد بیمه را از بین نمی‌برد، نمی‌توان باطل و یا مبطل عقد بیمه دانست. اما به صورت کلی ارجاع وضعیت شرط عدم مسئولیت به شرایط خصوصی باب سوءاستفاده را باز نموده است. به همین دلیل بازنگری در قوانین و مقررات موجود، از این منظر امری ضروری به نظر می‌رسد.

واژگان کلیدی: شرط، عدم مسئولیت، بیمه‌گر، بیمه‌گذار، بطلان.

دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۸/۱۳
بازنگری مقاله: ۱۳۹۸/۰۴/۲۸
پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۰۶/۲۳

Received: 2019/11/14

Review: 2020/07/18

Accepted: 2020/09/19

مقدمه

بیمه یکی از عقود نوینی بوده که علیرغم این که مدت زمان زیادی از عمر آن به شکل امروزی نمی‌گذرد، اما توانسته است جایگاه ویژه‌ای بین جوامع به دست آورد، به نحوی که امروزه تقریباً تمامی اشخاص از مزایای این نهاد بهره‌مند گردیده‌اند. بیمه را از منظرهای متفاوتی می‌توان تقسیم نمود. یکی از این تقسیم‌بندی‌ها، تقسیم‌بندی از منظر اهداف بیمه می‌باشد. از این منظر، بیمه را می‌توان به دو دسته عمده بیمه‌های بازرگانی و اجتماعی تقسیم نمود. بر این اساس در تعریف بیمه‌های بازرگانی می‌توان بیان نمود: «بیمه‌های بازرگانی به بیمه‌های اختیاری نیز معروف هستند که در آن بیمه‌گذار به میل و اراده خود و به صورت آزادانه نسبت به تهیه انواع پوشش‌های آن اقدام می‌کند. در این نوع بیمه‌ها تعهد دوطرفه است یعنی بیمه‌گر در ازاء دریافت حق بیمه از بیمه‌گذار، تأمین بیمه در اختیار وی قرار می‌دهد.» در این نوع از بیمه محاسبه حق بیمه متناسب با خطر بیمه شده تعیین می‌گردد و کلاً از بیمه‌گذار اخذ می‌گردد. بیمه‌های بازرگانی به انواع مختلفی در طول زمان تقسیم‌بندی شده‌اند که به فراخور نیاز روز و تنوع خطرها به کار گرفته شده‌اند. در یک دسته بندی کلی بیمه‌های بازرگانی را می‌توان به دو دسته بیمه‌های اشخاص و بیمه‌های زیان تقسیم نمود (بابایی، ۱۳۹۰، ۲۶).

به طور کلی هر چند عقد بیمه عقدی تشریفاتی است، اما عقدی است که بر اساس اصل حاکمیت اراده و توافق طرفین استوار است (بو، ۱۳۷۸، ۸۱). با توجه به قراردادی بودن عقد بیمه شرکت‌های بیمه‌گر اقدام به درج شروطی تحت عنوان شرط عدم مسئولیت و شرط تحدید مسئولیت جهت کاهش تعهدات خود نموده‌اند. متأسفانه قوانین و مقررات ایران در این زمینه پراکنده بوده و همین امر نیز منجر به ناکارآمدی قوانین و سوءاستفاده‌های احتمالی شرکت‌های بیمه‌گر گردیده است. به همین دلیل در این پژوهش به بررسی شرط عدم مسئولیت در عقد بیمه خواهیم پرداخت.

۱- مفهوم شرط عدم مسئولیت

قراردادی که بین مسئول و زیان دیده احتمالی آینده بسته می‌شود و به موجب آن مسئول از پرداختن تمام یا بخشی از خسارت معاف می‌گردد را «شرط عدم مسئولیت» می‌نامند (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ۱۸۴). جایی که شخص به صورت قانونی مسئول جبران زیان است به وسیله شرط عدم مسئولیت، تمام مسئولیت ناشی از عدم اجرای قرارداد یا سوء اجرای آن پیش از بروز تخلف از بین می‌رود. توافق بر انتفای مسئولیت قراردادی و از بین بردن ضمان نسبت به خسارات وارده، ممکن است به صورت شرط ضمن عقد اولیه و اصلی انجام گیرد و از این جهت ماهیت تبعی پیدا کند و

وابسته به قرارداد اصلی شود یا این که چنین توافقی به صورت مستقل بعد از انعقاد قرارداد صورت پذیرد.

در حقوق بیمه، برخی از موارد ممکن است با شرط عدم مسئولیت خلط شود. برای مثال اگر یک طرف قرارداد بر اساس قرارداد انتقال ریسک مسئولیت جبران خسارت را به بیمه‌گر انتقال دهد مفاد این قرارداد به هیچ وجه، عدم مسئولیت نیست، بلکه در واقع تضمین بیشتر مسئولیت است، زیرا زیان دیده می‌تواند به مسئول حادثه و بیمه‌گر مراجعه کند (ارسطا، ۱۳۸۸، ۲۲). در این گونه موارد که بیمه‌گذار مسئولیت ناشی از جبران ضرر و زیان مادی ناشی از فعل یا ترک فعل خود را به بیمه‌گر منتقل می‌کند، صرف حدوث حادثه، بیمه‌گر را ملزم به ایفای تعهدات نمی‌کند، بلکه در بیشتر موارد باید مسئولیت بیمه‌گذار احراز گردد تا نوبت به ایفای تعهدات بیمه‌گر برسد. حال این احراز مسئولیت بیمه‌گذار زمانی با رسیدگی‌های قضائی و بر اساس آرای دادگاه‌ها شکل می‌گیرد و زمانی بیمه‌گر تعهد می‌کند که بدون رای دادگاه نیز در مواردی که ظن مسئولیت بیمه‌گذار قوی است خسارات جانی یا مالی وارده را جبران نماید. دلیل این مدعا نیز در ماده «۱۶»^۱ آئین نامه شماره ۸۰ مصوب شورای عالی بیمه مصوب ۱۳۹۱ با موضوعیت تعهدات بیمه‌گر در بیمه مسئولیت کارفرما در مقابل کارکنان بیان شده است. در صدر این ماده امکان ایفای تعهدات بیمه‌گر بدون رای دادگاه نیز لحاظ گردیده است و اقدامات اجرایی جهت جبران خسارت بر عهده بیمه‌گذار قرار گرفته است. در تبصره همین ماده اهمال بیمه‌گذار در ارائه اسناد و مدارک به بیمه‌گر چنانچه باعث افزایش تعهدات بیمه‌گر گردد در دایره مسئولیت بیمه‌گر قرار ننگرفته و بیمه‌گر به صراحت اعلام کرده که نسبت به بخش افزایش تعهدات بیمه‌گر مسئولیتی ندارد. فرضی که می‌توان بر این ماده متصور شد این است که تعهد بیمه‌گر در این بیمه‌نامه به دیه است و چنانچه بیمه‌گذار با اهمال خود در تکمیل مدارک باعث شود که ایفای تعهدات بیمه‌گر به سال آینده و با دیه افزایش یافته روبرو گردد بیمه‌گر فقط تا سقف تعهدات بیمه‌نامه که دیه سال قبل است ایفای تعهد می‌کند.

۱ - در مواردی که پرداخت خسارت به صورت توافقی انجام نشده و موکول به ارائه رأی دادگاه شده است، حسب مورد زیان دیده یا ذینفع یا قائم مقام قانونی آن‌ها مکلفند ظرف پانزده روز از تاریخ ابلاغ رأی قطعی یا ظرف پانزده روز پس از قطعی شدن رأی ابلاغی با مدارک لازم برای دریافت خسارت به بیمه‌گر مراجعه و درخواست خود را تسلیم نمایند. بیمه‌گر مکلف است به محض وصول درخواست، آن را ثبت و ضمن تحویل رسیدی به متقاضی مشتمل بر نام متقاضی، تاریخ تسلیم و شماره ثبت، نقصان یا کامل بودن مدارک را در حضور متقاضی بررسی کند. چنانچه مدارک در زمان تقاضا کامل باشد بیمه‌گر موظف است حداکثر ظرف سی روز از تاریخ تقاضا، خسارت متعلقه را پرداخت نماید و چنانچه مدارک تسلیمی ناقص باشد، مراتب را حضوراً و به صورت کتبی به متقاضی اعلام تا نسبت به رفع نقص حداکثر ظرف یک هفته اقدام کند. تبصره - عدم مراجعه اشخاص مذکور ظرف مهلت مقرر و یا تاخیر در تکمیل مدارک موجب افزایش تعهدات بیمه‌گر نخواهد بود.

مورد دیگر که در حقوق بیمه نباید با شرط عدم مسئولیت خلط نمود، موضوع عقد بیمه است. با این توضیح که عقد بیمه نیز همانند هر عقد دیگری دارای موضوع است. در برخی از موارد ممکن است برخی از خسارات از موضوع عقد بیمه خارج باشد. برای مثال، سرقت را نمی‌توان از طریق بیمه آتش سوزی پوشش داد مگر این که صراحتاً بدان اشاره شده باشد. حال اگر به سرقت اشاره‌ای نشده باشد نمی‌توان گفت که شرکت بیمه‌گر نسبت به پوشش سرقت شرط عدم مسئولیت بیان نموده است.

۲- وضعیت شرط عدم مسئولیت در نظام حقوقی ایران

اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادی یکی از اصول مبنایی در حقوق است. بر مبنای این اصل طرفین مختار هستند که آزادانه تعهدی را ایجاد نمایند و قلمرو آن را تعیین - نمایند (Terre.f, 1996, 487). نافذ شناختن شرط عدم مسئولیت به سرمایه داران بزرگ و به ویژه آن‌ها که انجام خدمتی را به طور انحصاری در اختیار دارند این امکان را می‌دهد که با آوردن آن در قراردادهای الحاقی در برابر همه مشتریان خود در آینده نسبت به خساراتی که به بار می‌آورند مصونیت یابند. یکی از این حوزه‌ها حقوق بیمه است. متأسفانه قوانین بیمه ایران به بحث درج شرط عدم مسئولیت در قرارداد بیمه توجهی ننموده‌اند و از این جهت قوانین بیمه‌ای ایران قابل انتقاد می‌باشند، زیرا باب سوءاستفاده شرکت‌های بیمه را باز نموده‌اند.

در عقد بیمه، شرکت‌های بیمه‌گر در قبال دریافت حق بیمه، ریسک بیمه‌گذار را پوشش داده و متعهد می‌شوند در صورتی که خطری مال یا منفعت مورد بیمه را در معرض خطر قرار دهد، خسارت وارده را پوشش دهند. به عبارت دیگر در بیمه، شرکت بیمه در صورت حصول شرایط عقد بیمه، مکلف به جبران خسارت وارده به بیمه‌گذار می‌گردد (حیاتی، ۱۳۷۹، ۱۲۵). حال اگر شرکت بیمه‌گر اقدام به درج شرط عدم مسئولیت نسبت به تعهد اصلی نماید، چنین شرطی را باید مصداق شرط مبطل دانست. چرا که مهم‌ترین اثر عقد بیمه تعهد بیمه‌گر در قبال بیمه‌گذار مبنی بر جبران خسارات احتمالی است. حال اگر به وسیله شرطی این اثر از عقد بیمه گرفته شود، چنین عقدی مصداق بند یک ماده ۲۳۳ قانون مدنی بوده و منجر به بطلان قرارداد بیمه می‌گردد. زیرا چنین شرطی تعهد اصلی شرکت بیمه را از بین می‌برد و در نتیجه قرارداد بیمه را را بدون عوض می‌نماید. با این توضیح که عقد بیمه هر چند عقدی احتمالی می‌باشد، اما عقدی مسامحه‌ای نیست بلکه عقدی معوض است (آل شیخ، ۱۳۸۱، ۱۰۷). دارا بودن عوض نیز در ذات عقد معوض قرار دارد (صفایی، ۱۳۸۷، ۲۶). حال اگر در قرارداد بیمه شرطی شود که یکی از عوضین قرارداد را از بین ببرد، چنین شرطی ذات قرارداد بیمه را دگرگون نموده و قرارداد بیمه را بدون عوض می‌نماید (شهیدی، ۱۳۹۲، ۸۱).

بدیهی است قرارداد معوضی که یکی از عوضین در آن وجود نداشته باشد، را نمی‌توان صحیح دانست. بنابراین شرط عدم مسئولیت که توسط بیمه‌گر در قرارداد بیمه درج می‌شود را نه تنها باید باطل دانست بلکه به استناد ماده ۲۳۳ قانون مدنی باید این شرط را باطل و مبطل عقد دانست. زیرا موضوع عقد بیمه ریسک مورد بیمه است. به همین دلیل است که اعلام ریسک مورد بیمه، یکی از مهم‌ترین تعهدات بیمه‌گذار محسوب می‌شود. در همین راستا ماده «۱۲»^۱ قانون بیمه مصوب ۱۳۱۶ ضمانت اجرای عدم اعلام صحیح ریسک مورد بیمه به طور عمدی را بطلان عقد بیمه اعلام نموده است. با کمی تامل می‌توان به قیاس اولویت بطلان قرارداد بیمه‌ای که در آن شرط گردیده است بیمه‌گر مسئول جبران خسارت نباشد را استنتاج نمود. زیرا وقتی عدم اعلام صحیح ریسک مورد بیمه موجب بطلان قرارداد بیمه می‌شود، به طریق اولی استثناء این ریسک از بیمه را نیز باید موجب بطلان قرارداد بیمه دانست، در نتیجه شرطی که این مسئولیت را ساقط می‌نماید را باید باطل و مبطل دانست.^۲

قرارداد بیمه متشکل از دو طرف بیمه‌گر و بیمه‌گذار می‌باشد. بنابراین همان‌گونه که امکان دارد شرط عدم مسئولیت از سوی بیمه‌گر در قرارداد درج گردد، احتمال دارد که این شرط از سوی بیمه‌گذار نیز در قرارداد بیمه درج گردد. با این توضیح که بر اساس قوانین و مقررات بیمه (برای مثال بیمه شخص ثالث در اتومبیل) حتی در صورتی که بیمه‌گذار شخصاً راننده باشد و مقصر حادثه نیز باشد، شرکت بیمه در صورت وجود شرایطی پس از جبران خسارت وارده به قائم مقامی زیان دیده می‌تواند به فرد مقصر حادثه (در این مثال بیمه‌گذار) مراجعه نماید.^۳ حال اگر بیمه‌گذار درخواست

۱ - هر گاه بیمه‌گذار عمداً از اظهار مطالبی خودداری کند یا عمداً اظهارات کاذبه بنماید و مطالب اظهار نشده یا اظهارات کاذبه طوری باشد که موضوع خطر را تغییر داده یا از اهمیت آن در نظر بیمه‌گر بکاهد عقد بیمه باطل خواهد بود حتی اگر مراتب مذکوره تأثیری در وقوع حادثه نداشته باشد. در این صورت نه فقط وجوهی که بیمه‌گذار پرداخته است قابل استرداد نیست بلکه بیمه‌گر حق دارد اقساط بیمه را که تا آن تاریخ عقب افتاده است نیز از بیمه‌گذار مطالبه کند.

۲ - لازم به ذکر است که در صورتی که عدم اعلام ریسک مورد بیمه به صورت غیرعمدی باشد، قانون بیمه با اصول کلی تعهدات قراردادی، منفعت و مصلحت بیمه‌گذار را مدنظر قرار داده و در ماده ۱۳ خود مقرر می‌دارد: گر خودداری از اظهار مطالبی یا اظهارات خلاف واقع از روی عمد نباشد عقد بیمه باطل نمی‌شود در این صورت هر گاه مطلب اظهار نشده یا اظهار خلاف واقع قبل از وقوع حادثه معلوم شود بیمه‌گر حق دارد یا اضافه حق بیمه را از بیمه‌گذار در صورت رضایت او دریافت داشته قرارداد را ابقاء کند و یا قرارداد بیمه را فسخ کند. در صورت فسخ بیمه‌گر باید مراتب را به موجب اظهارنامه یا نامه سفارشی دوقبضه به بیمه‌گذار اطلاع دهد. اثر فسخ ده روز پس از ابلاغ مراتب به بیمه‌گذار شروع می‌شود و بیمه‌گر باید اضافه حق بیمه دریافتی تا تاریخ فسخ را به بیمه‌گذار مسترد دارد. در صورتی که مطلب اظهار نشده یا اظهار خلاف واقع بعد از وقوع حادثه معلوم شود خسارت به نسبت وجه بیمه پرداختی و وجهی که بایستی در صورت اظهار خطر به طور کامل و واقع پرداخته شده باشد تقلیل خواهد یافت.

۳ - ماده ۱۵ قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه مصوب ۱۳۹۵: در موارد زیر بیمه‌گر مکلف است بدون هیچ شرط و اخذ تضمین، خسارت زیان دیده را پرداخت کند و پس از آن می‌تواند به قائم مقامی زیان دیده از طریق مراجع قانونی برای بازپایان تمام یا بخشی از وجوه پرداخت شده به شخصی که موجب خسارت شده است مراجعه کند: الف - اثبات عمد مسبب در ایجاد حادثه نزد مراجع قضائی. ب - رانندگی در حالت مستی یا استعمال مواد مخدر یا روانگردان مؤثر در وقوع حادثه که به تأیید

نماید، که در صورتی که وی مقصر حادثه نیز باشد و حادثه نیز در اثر تعدد وی به وجود آمده باشد و یا در حالت مستی و بیهوشی وی به وجود آمده باشد، شرکت بیمه پس از پرداخت خسارت وارده به شخص زیان دیده حق مراجعه به وی را نداشته باشد. سوالی که در این زمینه قابل طرح است این است که آیا چنین شرطی را باید صحیح تلقی نمود؟ در پاسخ به سوال فوق الذکر باید بیان نمود که به نظر می‌رسد ماده ۱۵ قانون بیمه شخص ثالث قانون امری بوده و طرفین حق تراضی بر خلاف آن را ندارند. به همین دلیل شرط عدم مسئولیت که در این زمینه درج شده باشد را نیز باید باطل تلقی نمود. مضاف بر این پوشش خسارت‌های عمدی اشخاص باعث بی‌مبالاتی اشخاص در جامعه گردیده و منافع اقتصادی و نظم عمومی جامعه را در خطر قرار می‌دهد. به همین دلیل پوشش چنین خطراتی نیز بر خلاف نظم عمومی اقتصادی بوده و در نتیجه چنین شروطی را به دلیل برخورد با نظم عمومی اقتصادی باید باطل اعلام نمود. اما این شرط نمی‌تواند به صحت قرارداد بیمه لطمه‌ای وارد نماید، زیرا چنین شرطی نه بر خلاف مقتضای ذات عقد بوده و نه شرط مجهولی است که جهل به آن به عوضین نیز سرایت نماید.

در اغلب بیمه‌نامه‌های اختیاری (برای مثال بیمه نامه مسئولیت مهندسی) به نظر می‌رسد درج شرط عدم مسئولیت در برخی از این موارد امکان‌پذیر باشد. چنین شرط‌هایی را در قلمرو بیمه نمی‌توان باطل دانست، بلکه اتفاقاً این شروط را باید صحیح قلمداد نماییم؛ زیرا از یک سو هر چند صاحب دستگاه در مقابل اشخاص ثالث در مقابل خسارت‌هایی که این دستگاه به آنان وارد می‌نماید مسئول می‌باشد، اما اگر شرکت‌های بیمه اقدام به درج چنین شروطی در قرار بیمه نمایند نمی‌توان این شروط را باطل دانست. زیرا این دستگاه‌ها برای کار در مزارع کشاورزی ساخته شده اند و برای جابه جایی این دستگاه‌ها باید از یدک کش و یا کامیون استفاده نمود. در نتیجه تردد این دستگاه‌ها در جاده‌های اصلی ریسک بیمه‌ای را دوچندان نموده و احتمال وارد نمودن خسارت جانی و مالی به اشخاص ثالث را به مراتب بیشتر می‌نمایند زیرا خسارت اصلی که شرکت‌های بیمه اقدام به پوشش آن می‌نمایند، خسارت ناشی از کار کردن این دستگاه‌ها و نهایتاً جابه جایی جزئی و در محدوده زمین کشاورزی است. باید توجه نمود حرکت این دستگاه‌ها در جاده‌های اصلی نیز ممنوع بوده و الزاماً این امر باید توسط یدک‌کش صورت گیرد. در مقابل اگر شرکت بیمه‌ای اقدام به درج چنین شرطی در مورد اتومبیل نماید به نظر می‌رسد که چنین شرطی را نمی‌توان صحیح دانست، زیرا پذیرش صحت چنین شرطی ماهیت قرارداد بیمه را عقیم می‌نماید. به عبارت دیگر هر چند قرارداد

بیمه مسئولیت خود را در پرداخت خسارت به کلی از بین نمی‌برد اما با درج شرطی مبنی بر عدم مسئولیت شرکت نسبت به خساراتی که خودرو ممکن است در جاده‌های اصلی به اشخاص ثالث وارد نماید، عملاً زمینه مسئول تلقی شدن خود را از بین می‌برد، زیرا با چنین شرطی امکان مسئول تلقی شدن شرکت بیمه امری بعید به نظر می‌رسد. چرا که بر خلاف دستگاه‌های برداشت محصول که برای کار در مزارع ساخته شده‌اند، خودرو برای تردد در جاده‌ها ساخته شده‌اند، اعم از این که جاده مورد نظر اصلی باشد و یا فرعی. حتی می‌توان گفت که اغلب تردها و خسارت وارده نیز ناشی از تردد در جاده‌های اصلی می‌باشند نه جاده‌های فرعی. در نتیجه می‌توان بیان نمود شرکت بیمه با درج شرط عدم مسئولیت ناشی از تردد خودرو در جاده‌های اصلی، از زیر بار مسئولیت شانه خالی نموده و عملاً هدف از بیمه نیز تامین نمی‌شود فلذا چنین شرطی را نمی‌توان صحیح قلمداد نمود.

رویه قضائی نیز در برخی از موارد صراحتاً شرط عدم مسئولیت در بیمه را باطل اعلام نموده است. برای مثال شعبه چهار دادگاه عمومی حقوقی مجتمع قضائی امام خمینی شهرستان مشهد در پرونده کلاسه ۹۵۰۹۹۸۷ نه تنها داشتن گواهینامه رانندگی را برای جبران خسارت توسط شرکت بیمه‌گر لازم ندانسته است، بلکه درج شرط عدم مسئولیت شرکت بیمه‌گر در صورت عدم داشتن گواهینامه توسط راننده مقصر را نیز صحیح نمی‌داند. زیرا از نظر دادگاه «اساساً در بیمه حوادث صرف وقوع حادثه و ایراد خسارت شرکت بیمه را مکلف به جبران خسارت می‌کند و تقصیر و نداشتن گواهینامه با توجه به این که مضمول بیمه سرنشین و ثالث نمی‌گردد تاثیری در موضوع ندارد و بر اساس بند «ب»^۱ ماده ۱۱۵ قانون برنامه پنج ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۸۹ شرکت‌های بیمه‌گر مکلف هستند در مورد راننده مقصر همچون سرنشین بیمه ثالث عمل کنند. بنابراین نداشتن گواهینامه رانندگی متناسب توسط راننده مقصر حادثه تاثیری در جبران خسارت وارده به وی توسط شرکت بیمه‌گر نداشته و بیمه‌گر نیز با درج شرط عدم مسئولیت نمی‌تواند مسئولیت خود را در جبران خسارت در صورت نداشتن گواهینامه متناسب سلب نماید.^۲

در بیمه‌های درمان نیز ممکن است برخی از شرکت‌های بیمه در لیست ارائه شده خود، هزینه برخی از بیماری و یا جراحی‌ها را حذف نمایند. برای مثال ممکن است برخی از شرکت‌های بیمه غالباً هزینه مربوط به جراحی‌های زیبایی را از شمول تعهدات خود مستثنی نمایند. علت این نیز روشن است زیرا بیمه اقدام به بیمه نمودن حوادث و یا خساراتی می‌نماید، که تحقق و یا عدم تحقق آن احتمالی باشد

۱- وزارت امور اقتصادی و دارائی مکلف است نسبت به بیمه شخص ثالث در مورد راننده همچون سرنشین بیمه شخص ثالث را اعمال نماید.
 ۲- این دادگاه در ادامه مقرر می‌دارد: قرارداد بیمه از قرارداد تحمیلی است که توسط دولت بر بیمه‌گر تحمیل می‌شود و مشارالیه در انعقاد چگونگی آن آزادی اراده کامل ندارد و تابع نظر قانون گذار می‌باشد. بر این اساس از نظر دادگاه با توجه به تحمیلی بودن قرارداد بیمه حتی در صورت توافق خلاف نیز شرکت بیمه نمی‌تواند از زیر بار مسئولیت خود در جبران خسارت به استناد شرط عدم مسئولیت رهایی یابد.

(مانند واژگونی اتومبیل) یا اگر وقوع آن قطعی باشد، زمان آن مشخص نباشد (همانند فوت)، در اعمالی همچون جراحی‌های زیبایی، عنصر احتمالی بودن در آن وجود ندارد و به همین دلیل نیز بیمه‌ها این اقدامات را تحت پوشش قرار نمی‌دهند چرا که عملی قابل پیش بینی می‌باشد.

در بسیاری از موارد دیگر نیز ممکن است شرط عدم مسئولیت در قرارداد بیمه درج گردد. اما به صورت کلی می‌توان بیان نمود، در صورتی که این شرط ناظر به تعهدات فرعی باشد و با قانون و نظم عمومی مخالف نباشد صحیح است، اما اگر این شرط ناظر به تعهد اصلی طرفین عقد بیمه باشد، چنین شرطی را نمی‌توان صحیح دانست. برای مثال اگر شرکت بیمه نسبت به جبران خساراتی که ناشی از اشتباهات غیر عمدی نماینده، کارکنان و بازاریابان وی در عملیات بیمه‌گری در بخش‌های صدور، خسارت و همچنین مالی روی می‌دهد و مانع پرداخت خسارت بر اساس ضوابط و مقررات بیمه‌گری در دستورالعمل‌ها و بخشنامه‌های بیمه‌گر می‌باشد، شرط عدم مسئولیت در قرارداد درج نماید، نمی‌توان این شرط را باطل دانست. همچنین اگر شرکت بیمه‌گر نسبت به جبران خسارتی که به دلیل بازاریابی و یا ایجاد تعهد منجر به اعلام خسارت از ناحیه بیمه‌گذاران یا ذی-الحقوق ایشان بر علیه بیمه‌گر صورت می‌پذیرد شرط عدم مسئولیت در قرارداد درج نماید، نمی‌توان چنین شرطی را باطل دانست، زیرا این خسارات در مقایسه با خساراتی که موضوع اصلی بیمه‌نامه می‌باشد، جنبه فرعی داشته، در نتیجه چنین شرط عدم مسئولیتی نسبت به این خسارات خلاف مقتضای ذات عقد تلقی نمی‌شود. در مقابل اگر شرکت بیمه‌گر در بیمه‌نامه مسئولیت حرفه‌ای نمایندگان بیمه اقدام به درج شرط عدم مسئولیت نسبت به موارد فوق‌الذکر نماید، چنین شرطی را نمی‌توان صحیح دانست. چرا که تعهدات مستثنی شده، در این بیمه‌نامه، تعهد اصلی بیمه‌گر بوده، حال اگر اقدام به درج شرط عدم مسئولیت توسط بیمه‌گر در این بیمه‌نامه شود، دیگر بیمه‌گر تعهدی نخواهد داشت. بلکه صرفاً حق بیمه‌ای دریافت می‌کند که در مقابل آن هیچ تعهدی نخواهد داشت. بنابراین در این بیمه‌نامه بر خلاف بیمه‌نامه‌های دیگر، شرط عدم مسئولیت نسبت به تعهد فوق‌الذکر، شرط خلاف مقتضای ذات عقد تلقی گردیده و باطل و مبطل عقد خواهد بود.

بنابراین در صورتی که شرط عدم مسئولیت ناظر به تعهد اصلی قرارداد نباشد و همچنین شرط عدم مسئولیت در شرایطی در قرارداد درج نشده باشد که انحصار در بازار وجود نداشته باشد باید شرط عدم مسئولیتی که از سوی شرکت بیمه در قرارداد بیمه درج می‌شود را صحیح دانست. همچنین باید توجه نمود با توجه به متفاوت بودن ماهیت قراردادهای بیمه، در هر قرارداد بیمه، تعهد اصلی بیمه‌گر متفاوت بوده و ممکن است تعهدی که در یک بیمه‌نامه تعهد اصلی شرکت بیمه‌گر می‌باشد، در بیمه دیگری، جنبه فرعی داشته و در نتیجه شرط عدم مسئولیت نسبت به آن صحیح باشد. بنابراین در هر بیمه‌نامه با توجه به ماهیت خاص آن باید تعیین گردد که تعهد اصلی شرکت

بیمه‌گر چیست و سپس در مورد صحیح بودن و یا نبودن آن در انطباق با شرط تحدید و عدم مسئولیت بیمه‌گر به قضاوت نشست.

باید توجه نمود که در برخی از موارد شرکت‌های بیمه اقدام به درج شرط عدم مسئولیت جزئی تحت عنوان «فرانشیز» می‌نمایند. به عبارت دیگر در بسیاری از موارد، بیمه‌گر ضمن درج شرطی در قرارداد، مسئولیت خود را تا میزان معینی به دلیل جزئی بودن خسارت از خسارت سلب می‌کند. برای مثال شرکت بیمه‌گر حداقل خسارت مورد مطالبه را «n» ریال تعیین نمود و خسارت کمتر از «n» را غیرقابل جبران می‌داند. مثال دیگر این که برخی از شرکت‌های بیمه‌گر، ضمن درج شرطی در قرارداد بیمه در بیمه‌های درمان، هزینه‌های درمان سرپایی را از شمول تعهدات خود خارج می‌نمایند. در این موارد نیز به نظر می‌رسد با توجه به این که چنین شرطی مقتضای ذات عقد بیمه را تغییر نمی‌دهد باید صحیح دانست. حقوقدانان نیز تحت عنوان فرانشیز چنین شرطی را صحیح اعلام نموده‌اند. هر چند چنین نهادی در بیمه تحت عنوان فرانشیز مطرح شده اما ماهیت آن نوعی شرط عدم مسئولیت می‌باشد (بابایی، ۱۳۹۰، ۱۵۲).^۱

ممکن است ایراد شود که درج شرط عدم مسئولیت در قرارداد بیمه از سوی شرکت بیمه به دلیل الحاقی بودن قرارداد بیمه را باید مطلقاً باطل قلمداد نمود، اعم از این که نسبت به تعهد اصلی شرکت بیمه‌گر باشد و یا تعهد فرعی شرکت بیمه‌گر، این ایراد در نظام حقوقی کنونی قابل پاسخ می‌باشد. زیرا با توجه به این که اکثر شرکت‌های بیمه در حال حاضر خصوصی شده و تعداد شرکت‌های بیمه که در حال حاضر در صنعت بیمه کشور فعال می‌باشند رو به فزونی است،^۲ دیگر نمی‌توان بازار انحصاری که شرکت‌های بیمه دولتی که در دهه‌های پیش در دست داشتند را متصور گردید. بنابراین با توجه به فعالیت گسترده شرکت‌های بیمه خصوصی تا حدی از انحصارگرایی که در صنعت بیمه مشاهده می‌گردید کاسته شده است (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ۲۵).

استدلال دیگری که در زمینه بطلان شرط عدم مسئولیت در قرارداد بیمه می‌توان استفاده نمود، اشاره به ماهیت اقتصادی شرط عدم مسئولیت است. زیرا شرط عدم مسئولیت و بیمه مسئولیت را می‌توان دو نهاد موازی تلقی نمود (عابدی، ۱۳۹۴، ۹)، با این توضیح که تولیدکننده و عرضه‌کننده یا باید اقدام به خرید بیمه مسئولیت نمایند و یا در مقابل خریدار اقدام به درج شروطی جهت تحدید

۱- باید توجه نمود که فرانشیز اقسام دیگری نیز دارد. برای مثال بیمه‌گر غالباً در بیمه بدنه خودرو ده درصد خسارت را پرداخت نمی‌نماید. به عبارت دیگر مسئولیت خود را در این زمینه به نود درصد میزان خسارت کاهش می‌دهد. با توجه به محدود کردن سقف تعهد بیمه‌گر، چنین مواردی را باید شرط تحدید مسئولیت دانست نه شرط عدم مسئولیت.

۲- لازم به ذکر است که در حال حاضر حدود بیست و چهار شرکت بیمه خصوصی در سطح کشور در حال فعالیت می‌باشند. این در حالی است که فقط یک شرکت دولتی (بیمه ایران) در حال حاضر در حال فعالیت می‌باشد.

مسئولیت خود نمایندند. حال اگر عرضه کننده و تولیدکننده ضمن پذیرش هزینه‌های بیمه، نتوانند از مزایای آن استفاده نمایند اصولاً فلسفه اقتصادی بیمه نیز تحت شعاع قرار گرفته و از بین می‌رود. لازم به ذکر است در برخی از موارد قانون نسبت به درج شروط عدم مسئولیت موضع گیری نموده و چنین شروطی را صریحاً نامعتبر اعلام نموده است. برای مثال بر اساس ماده «۱۱»^۱ قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسائل نقلیه مصوب ۱۳۹۵ درج هر شرطی که مزایای قانونی کمتری برای بیمه‌گر و زیان دیده (اعم از این که قبل از خسارت باشد یا بعد از خسارت) داشته باشد را باطل اعلام نموده است. این ماده هم شرط عدم مسئولیت را در بر می‌گیرد و هم تحدید مسوولیت (خدابخشی، ۱۳۹۶، ۳۳۴).

۳- آثار شرط عدم مسئولیت در بیمه‌های بازرگانی

در صورت صحت شرط عدم مسوولیت، مسئولیت ناقض تعهد به کلی ساقط می‌شود و سخن گفتن از میزان مسئولیت امری لغو و بیهوده خواهد بود. بنابراین در صورت صحت شرط عدم مسئولیت، مسئولیت مشروط له به کلی از بین می‌رود. در بیمه‌های بازرگانی نیز در برخی از موارد ممکن است شروط عدم مسئولیتی در قرارداد درج گردد که در صورتی که این شروط صحیح باشند، در چهارچوب شروط مذکور، مشروط له از مسئولیت مبرا خواهد بود. برای مثال در مواردی که بیمه‌گر در مورد خسارات ناشی از دستگاه‌های کشاورزی برای تردد در بزرگراه اصلی کشور محدودیت ایجاد می‌کند و خساراتی که ناشی از تردد این دستگاه‌ها در بزرگراه‌ها را ایجاد نماید، از شمول تعهدات خود خارج بداند، در صورت بروز حادثه دیگر نمی‌توان شرکت بیمه‌گر را مکلف به جبران خسارت ناشی از تردد این دستگاه‌ها در کشور دانست.

در صورتی که شرط عدم مسئولیت نیز باطل باشد، باید تعیین نمود که آیا شرط عدم مسئولیت در زمره شروط باطل است و یا مبطل. در این راستا به نظر می‌رسد در صورتی که شرط عدم مسئولیت ناظر به ارکان تعهد عقد بیمه باشد به عبارت دیگر شرط عدم مسئولیت ناظر به تعهد اصلی عقد بیمه منعقد بین طرفین عقد باشد، شرط عدم مسئولیت را نه تنها باید باطل دانست، بلکه مبطل نیز خواهد بود. اما در صورتی که شرط عدم مسئولیت ناظر به تعهد اصلی عقد بیمه نباشد و شرط مذکور بر خلاف قانون و یا نظم عمومی باشد، باید شرط مذکور را صرفاً باطل و عقد بیمه را به اعتبار خود برقرار دانست.

۱- درج هرگونه شرط در بیمه نامه که برای بیمه گذار یا زیان دیده مزایای کمتر از مزایای مندرج در این قانون مقرر کند، یا درج شرط تعلیق تعهدات بیمه گر در قرارداد به هر نحوی، باطل و بلااثر است. بطلان شرط سبب بطلان بیمه نامه نمی‌شود. همچنین اخذ هر گونه رضایت نامه از زیان دیده توسط بیمه‌گر و صندوق مبنی بر رضایت به پرداخت خسارت کمتر از مزایای مندرج در این قانون ممنوع است و چنین رضایت نامه‌ای بلااثر است.

نتیجه گیری

یکی از مباحث مهم در حقوق بیمه در نظام حقوقی ایران، شرط عدم مسئولیت است. باید توجه نمود که شرط عدم مسئولیت در حقوق بیمه در صنعت بیمه ویژگی‌های خاصی دارد که توجه به این ویژگی‌ها امری مهم قلمداد می‌شود. به صورت کلی در بیمه‌های بازرگانی، توجه به موضوع قرارداد بیمه امری حائز اهمیت در تعیین میزان مسئولیت بیمه‌گر می‌باشد. زیرا اصولاً تعهدات بیمه‌گر محدود به موضوع قرارداد بیمه است. همین موضوع قرارداد بیمه نیز در برخی از موارد به وسیله قانون و یا به وسیله توافق طرفین محدود می‌گردد.

در برخی از موارد، قانون‌گذار خود اقدام به محدود و یا منتفی کردن مسئولیت بیمه‌گر نموده است. برای مثال بر اساس ماده ۲۸ قانون بیمه بیمه‌گر را مسئول خسارت ناشی از جنگ و شورش نمی‌داند. همچنین ماده ۶ آیین‌نامه شماره ۵۳ شرایط عمومی بیمه‌نامه بدنه و سائل نقلیه زمینی مصوب ۱۳۸۴/۱۲/۰۹ حاوی مقرراتی در این راستا است که باید توجه نمود، در این قبیل موارد، مسئولیت بیمه‌گر در نتیجه حکم قانون محدود گردیده است نه توافق طرفین، بنابراین این موارد را نمی‌توان مصداقی از شرط عدم مسئولیت و یا تحدید مسئولیت شرکت بیمه‌گر دانست.

در قرارداد بیمه شروطی در قرارداد وجود دارد، که این شروط را می‌توان شروط عدم مسئولیت جزئی دانست. در این گونه شروط بیمه‌گر تا سقف معینی مسئولیت پرداخت خسارت را به نحو کلی از خود ساقط می‌کند. در چنین مواردی خسارت در صورتی قابل جبران است که میزان تعیین شده بیشتر باشد. این گونه شروط را با توجه به این که اثر اصلی عقد بیمه را سلب نمی‌نماید، نمی‌توان باطل دانست. اگر شرکت بیمه‌گر اقدام به درج شرط عدم مسئولیت نسبت به تعهد اصلی نماید، چنین شرطی نه تنها باطل بوده بلکه مبطل نیز می‌باشد. زیرا چنین شرطی اثر اصلی عقد بیمه را از بین برده و تعهد اصلی شرکت بیمه را ساقط می‌کند و در نتیجه قرارداد بیمه را که عقدی معوض می‌باشد را بدون عوض می‌نماید.

به عنوان قاعده می‌توان بیان نمود که در صورتی که شرط عدم مسئولیت ناظر به تمام تعهد اصلی قرارداد بیمه نباشد و همچنین شرط عدم مسئولیت در شرایطی در قرارداد درج نشده باشد که انحصار در بازار وجود داشته باشد و قانون نیز آن را باطل اعلام ننموده باشد، باید شرط عدم مسئولیتی که از سوی شرکت بیمه در قرارداد بیمه درج می‌شود را صحیح دانست. البته باید توجه نمود با توجه به متفاوت بودن ماهیت قراردادهای بیمه، در هر قرارداد بیمه، تعهد اصلی بیمه‌گر متفاوت بوده و ممکن است تعهدی که در یک بیمه نامه تعهد اصلی شرکت بیمه‌گر می‌باشد، در بیمه دیگری، جنبه فرعی داشته و در نتیجه شرط عدم مسئولیت نسبت به آن صحیح باشد. اخیراً در

برخی از موارد قانون همچون ماده ۱۱ قانون بیمه اجباری شخص ثالث مصوب ۱۳۹۴ نسبت به درج شروط عدم مسئولیت موضع گیری نموده و چنین شروطی را نامعتبر اعلام نموده است. پیشنهاد می‌شود قانون گذار اقداماتی جامع نسبت به شرط عدم مسئولیت تعیین تکلیف نماید و از ارجاع و واگذاری این شروط به توافق طرفین خودداری نماید، زیرا توافق طرفین در این زمینه از رسیدن به هدف حقوق که همانا عدالت اجتماعی است قاصر است. بنابراین ضروری است قانون گذار در این زمینه صرفاً به کنترل قضائی اکتفا ننماید و با کنترل تقنینی، تصویب قوانین مناسب در این زمینه را در دستور کار خود قرار دهد.

منابع

فارسی

- آل‌شیخ، محمد، ۱۳۸۱، ماهیت حقوقی و خصوصیات عقد بیمه در بیمه‌های عمر و مسئولیت مدنی، فصلنامه پژوهشنامه بیمه، شماره ۶۶.
- ارسطا، محمدجواد، ۱۳۸۸، توافق بر تحدید و عدم مسئولیت از دیدگاه حقوق تطبیقی، فصلنامه پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی (طلوع نور سابق)، شماره ۳۰.
- بابایی، ایرج، ۱۳۹۰، حقوق بیمه، چاپ دهم، تهران، انتشارات سمت.
- بو، روزبه، ۱۳۷۸، حقوق بیمه، ترجمه دکتر محمد حیاتی، تهران، انتشارات بیمه مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- حیاتی، محمد، ۱۳۷۹، حقوق بیمه، چاپ دوم، تهران، انتشارات بیمه مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- خدابخشی، عبدالله، ۱۳۹۶، حقوق بیمه و مسئولیت مدنی، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- شهیدی، مهدی، ۱۳۹۲، تشکیل قراردادها و تعهدات، تهران، انتشارات مجد.
- صفایی، حسین، ۱۳۸۷، دوره مقدماتی حقوق مدنی (قواعد عمومی قراردادها)، جلد دوم، تهران، انتشارات میزان.
- عابدی، محمد، ۱۳۹۴، تحلیل اقتصادی شرط عدم مسئولیت، دوفصلنامه دانشنامه حقوق اقتصادی، شماره ۷.
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۷۹، الزام‌های خارج از قرارداد، ضمان قهری، جلد دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۹۲، حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها، جلد دوم، چاپ سوم، تهران، شرکت سهامی انتشار.

قوانین و آئین نامه ها

- قانون مدنی مصوب ۱۳۰۷
- قانون بیمه مصوب ۱۳۱۶
- قانون برنامه پنج ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۸۹
- قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسائل نقلیه مصوب ۱۳۹۵
- آئین نامه شماره ۸۰ مصوب شورای عالی بیمه مصوب ۱۳۹۱

لاتین

-Terre, F. et Simler P. et Lequette, Y, 1996, Droit Civil. Obligations, 6, Edition, Paris, Dalloz.